

İRADƏ NADİR QIZI SƏRDAROVA
Fil.f.d., dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., R.Behbudov küçəsi, 134

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ AKTANT TƏRKİBLİ SADƏ CÜMLƏLƏR

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilində aktant tərkibli sadə cümlələrin variativliyi tədqiq edilir. Cümlə ünsiyyət üçün vacib amil kimi təqdim edilir. Belə qeyd edilir ki, dilin ünsiyyət vasitəsi olması üçün mütləq cümlə olmalıdır. Çünki ünsiyyət yaratmaq üçün mütləq cümlə qurmaq lazım gəlir. İstənilən cümlənin aktantı olur. Aktantlar əsasən feilə əlavə olunan sözlər kimi qəbul edilir. Feil hərəkəti və ya vəziyyəti ifadə edir. Aktantlar isə hərəkətdə iştirak edən varlıqlar və ya şeylərdir, yəni feilin hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirməsi zamanı işlədilən köməkçi vasitələr aktantlar kimi qəbul edilə bilər. Dilçilik (valentlik qrammatikasında) cümlənin əsas felinin agenti kimi fəaliyyət göstərən isim ifadəsi aktant adlanır. Cümlədə işlədilən istənilən nitq hissəsinin aktantı olur. Aktantlar feilin əks etdirdiyi hərəkətin, yaxud vəziyyətin mənasının açılmasına kömək edən elementlər hesab edilir.

Açar sözlər: *aktant, sadə cümlə, valentlik, köməkçi vasitələr, isim ifadəsi, hərəkət*

Cümlə elə təşkil olunmuş bir quruluşdur ki, onda işlədilən hər bir parçanın öz rolu və digər parçalara bağlanması xüsusi üsulu vardır. Dilçilikdə və qrammatikada cümlə linqvistik ifadə hesab olunur. Məsələn, ingilis dilində bir nümunəyə baxaq: *“The fast brown fox jumps over the lazy dog”* (Sürətli qəhvəyi tülkü tənbel itin üstünə atılır). Ənənəvi qrammatikada cümlə adətən tam fikri ifadə edən sözlər silsiləsi və ya mübtədə və xəbərdən ibarət vahid kimi müəyyən edilir. Qeyri-funksional dilçilikdə isə o, adətən, tərkib kimi sintaktik strukturun maksimal vahidi kimi müəyyən edilir. Funksional dilçilikdə isə böyük hərflər və nöqtələr, sual işarələri və nida işarələri kimi markerlər kimi qrafoloji xüsusiyyətlərlə ayrılmış yazılı mətnlərin vahidi kimi qəbul edilir. Cümlə təsdiq, sual, nida, xahiş, əmr və ya təklifi ifadə etmək üçün mənalı şəkildə qruplaşdırılmış sözlərdən ibarət ola bilər.

Cümlə adətən budaq cümlə ilə əlaqələndirilir. Budaq cümlə tabeli və ya tabesiz ola bilər. R.Nordquist cümləni belə izah edir: “Cümlə qrammatikanın ən böyük müstəqil vahididir. O, böyük hərflə başlayır və nöqtə, sual işarəsi və ya nida işarəsi ilə bitir. “Sentence” sözü Latın dilindən götürülüb və “to feel” (hiss etmək) mənasını verir. Cümlə ənənəvi olaraq (və qeyri-adekvat olaraq) tam bir fikri ifadə edən və mübtədə və xəbərdən ibarət söz və ya sözlər qrupu kimi müəyyən edilir” [1, s. 19].

Demək lazımdır ki, dilçiliyin özəl sahələrindən biri olan qrammatikanın, onun bir bölməsi olan sintaksisin də özünəməxsus problemləri mövcuddur, onun bu gün yaşamasına, həyat səhnəsindən çıxmasına səbəb də məhz budur.

Müasir ingilis dili sintaksisinə xas olan konkret qayda-qanunlardan, bu dilin sintaktik quruluşunun ayrı-ayrı sahələrindən danışmadan öncə bir ümum nəzəri problem üzərində, konkret demiş olsaq, hər bir dilin qrammatikasının əsas bölmələri olan morfolojiya və sintaksisin bir-birinə olan münasibətdən, onlar arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqədən və nəhayət, onlardan (*yəni morfolojiya və ya sintaksisin*) hansının ilkin, başlanğıc olmasından, qısa da olsa, söhbət açmaq istərdik. Zira sintaksis və morfolojiyanın biri-birinə münasibəti, onlardan hansının ilkin, hansının törəmə olması ümumi dilçilik problemi olduğundan bu məsələ eyni dərəcədə bütün dillərə, o cümlədən də ingilis dilinin qrammatik quruluşuna aid bir məsələdir.

Məlum olduğu kimi, morfolojiya sözlərin formasından bəhs edir. Sözlün forması dedikdə isə dillərdə olan və müxtəlif qrammatik mənalar ifadə edən affikslər - (*suffikslər, prefikslər və infikslər*) nəzərdə tutulur. Bu və ya digər dildə mövcud olan affikslər, sözlərdən fərqli olaraq, o qədər mücərrəd, o qədər çoxcəhətlidir ki, onları ayrıca vahid kimi yaratmaq, düzəltmək ağlabatan, təsəvvür edilən deyil. Məsələn, müasir ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi olan *-s (-es)* şəkilçisinin, yaxud zaman (*keçmiş*) bildirən *-ed* şəkilçisinin dildə birdən-birə yaranmasını, meydana gəlməsini və dildə bugünkü funksiyada işlənməsini təsəvvür etmək əsla mümkün deyil [2, s. 96].

Dillərdə mövcud olan və bu gün müxtəlif qrammatik kateqoriyaların, qrammatik mənaların ifadəçisi kimi işlədilən affikslər ancaq və ancaq uzunsürən təkamül nəticəsində meydana gələ bilər, çox güman ki, belə də olmuşdur.

Doğrudur, əksər hallarda dildə işlənən bu və ya digər affiksin mənşəyini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bu ona görə mümkün olmur ki, belə bir mənbə olmayıb, bu ona görə mümkün olmur ki, həmin affikslərin əmələ gəldiyi vahidlər, sözlər bizdən çox, çox uzaqlarda, dilin inkişafı tarixinin “qaranlıqlarında” qalıb, itibət olmuş, özündən sonra buraxdığı izlər bizə gəlib çatmamışdır. Axı insanlar dildən milyon illər boyu ancaq şifahi şəkildə istifadə etdiyindən, dil də öz inkişafını, formalaşmasını şifahi nitq prosesində davam etdirmişdir. Dillərin inkişafını izləmək, orada baş vermiş təbəddülatın, dəyişikliyin izlərini görmək ancaq insanın ecazkar kəşfi hesab olunan yazının meydana gəlməsindən sonra mümkün olmuşdur. Yazı isə, məlum olduğu kimi, piktoqrafik şəkildə meydana gəlmişdir. İnsanlar bir-birlərinə ötürməli olduqları məlumatın məzmununu, bugünkü kimi hərflərlə yazaraq deyil, onu (*məzmunu*) rəsmi və ya rəsmlərin ardıcıl düzülüşü ilə vermişlər. Bu isə o deməkdir ki, piktoqrafik yazı əsl mənada yazı olmayıb, burada, necə deyirlər, yazı vasitəsilə ancaq məlumatın məzmunu verilib, anlaşıb. Məsələn, **ox** şəkli müharibə, *tüstülənən müştük* şəkli *sülh*, *qoşa ürək* şəkli *sevgi* və s. mənasında işlədilib. Bu isə o deməkdir ki, bugünkü anlamda piktoqrafik yazı, normal yazı, normal yazılı dil hesab edilə bilməz. Demək, hətta “yazının” meydana gəldiyi ilk anlarda da dilin dəyişməsi, formalaşması, inkişafı barədə heç bir iz qalmamışdı.

Doğrudur, bu gün dilçilərin əlində “Sanskut”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və s. kimi yazılı abidələr vardır, ancaq bu abidələr dilin inkişafı tarixinin çox-çox sonrakı dövrünə təsadüf edir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qədim olsa da, o, yazıya XV-XVI əsrlərdə alınmışdır. Bu isə o deməkdir ki, bu dastanın dili ancaq orta əsr Azərbaycan türkcəsinin inkişafı haqqında məlumat verə bilər, oradan o yana keçə bilməz.

“Sanskrit”ə gəldikdə demək lazımdır ki, bu dilçilik abidəsinin yazıya alınması da çox sonralara təsadüf edir. Zira bu abidənin dili təxminən müasir dillərin morfoloji quruluşu kimi mükəmməldir; Sanskrit dili tam formalaşmış bir morfoloji quruluşa malikdir. Burada 3 cins (*kişi, qadın, orta*), ismin 8 hal forması, feilin zaman şəkli, şəxs, kəmiyyət və s. qrammatik kateqoriyaları var. Və bu kateqoriyaları ifadə edəcək morfoloji vasitələr, affikslər mövcuddur. Bu isə digər sözlə, o deməkdir ki, bu gün dilçilik elminin əlində olan və adları yuxarıda çəkilən bu dilçilik abidələri də dilçilərə həmin dillərdə mövcud olan affikslərin mənşəyi, onların meydana gəlməsi haqqında tutarlı fikir söyləməyə əsas vermir [3, s. 106].

Məhz buna görə də bu gün dillərdə mövcud olan, geniş şəkildə istifadə edilən affikslərin mənşəyini tapmaq, aşkarlamaq, göstərmək mümkün olmur. Bununla belə, bəzi hallarda dillərdə mövcud olan bəzi şəkilçilərin müstəqil nominativ mənalı sözdən törəməsini müəyyənləşdirmək, aşkarlamaq mümkün olur. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində mövcud olan və bu gün də işlədilən bəzi şəxs şəkilçilərinin (*-am, -əm; -san, -sən*) şəxs əvəzliliklərindən (*mən, sən*) törəməsi bu gün heç bir dilçi tərəfindən şübhə altına alınmır.

Beləliklə, demək lazımdır ki, bu gün dilçilik elminə gün kimi aydındır ki, dillərdə mövcud olan affikslərin hamısı vaxtilə, dillərin inkişaf və formalaşma tarixinin hansı dövründəsə tam nominativ mənaya malik olan sözlərdən əmələ gəlmişdir.

Burada qarşıya belə bir sual çıxır: bəs necə olmuşdur ki, bu gün dillərdə geniş tərzdə (*xüsusən sintetik dillərdə, məsələn, rus, latın və s.*) işlədilən affikslər yaranmış, meydana gələ bilmişdir? Bu suala dilçilər belə cavab verirlər: “*Dildə işlənilən və sintaktik vahid hesab edilən söz birləşmələrinin komponentlərindən biri zaman keçdikcə öz nominativ mənasını itirmiş və həmin komponent şəkilçiyə çevrilmişdir; söz birləşmələrində birinci komponent öz nominativ mənasını itirmişsə, onlardan prefikslər, nominativ mənasını itirən son komponentdən isə suffikslər yaranmışdır*”.

Beləliklə, aydın olur ki, qrammatikanın iki tərkib hissəsi olan sintaksis ilkin, morfolojiya isə ondan törəmədir.

Bununla əlaqədar olaraq, akademik V.V.Vinoqradovun vaxtilə demiş olduğu bir fikri xatırlatmaq yerinə düşərdi. O, yazır: “*В грамматической структуре слов морфологические своеобразия сочетаются с синтаксическими в органическое единство. Морфологические формы - это отстоявшиеся синтаксические формы. Нет ничего в морфологии, чего нет или прежде не было в синтаксисе и лексике*” [5, s.29].

V.V.Vinoqradovun bu fikri də təsdiq edir ki, həqiqətən də hər bir dilin qrammatik quruluşunda sintaksis ilkin, morfolojiya törəmədir.

Hər bir dilin, o cümlədən də ingilis dilinin, sintaksisində mövcud olan problemlərdən biri də onun öyrənməli olduğu obyektidir. Bu barədə dilçilər arasında fikirbirliyi yoxdur.

Hələ XVIII əsrdə yaşamış ingilis dilçisi Ceyms Qrinvuda görə sintaksis sözlərin cümlədə düzgün birləşdirilməsi və yerləşdirilməsi məsələlərindən bəhs edir. Bu barədə o belə yazır: *“Syntax is that part of grammar which treats of the right placing and joining words in a sentence”*.

Təxminən eyni fikrə, biz B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskayanın *“Теоретическая грамматика английского языка”* kitabında rast gəlirik. Müəlliflər yazır: *“Syntax deals with the structure, classification and combination of sentences”* [6, s.10].

Qeyd etmək lazımdır ki, L.P.Vinokurova [4, s.223], M.A.Qanşina, N.V.Vasilevskaya (9, 321) və başqaları da sintaksisin tədqiqat obyektinin ancaq cümlə olduğunu deyirlər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, bəzi dilçilər isə belə hesab edirlər ki, sintaksis həm cümləni, həm də söz birləşmələrini öyrənməlidir. Məsələn, akademik V.V.Vinoqradov bu barədə belə yazır: *“Предметом синтаксиса, как отдела грамматики, является изучение способов соединения слов в словосочетании и в предложении...”*.

Eyni fikrə biz bir sıra qrammatika kitablarında və o cümlədən B.İlyişin *“The Structure of Modern English”* kitabında rast gəlirik. O, bu barədə belə yazır: *“Syntax is the part of grammar which treats of phrases and sentences”* [10, s.14].

Yuxarıda deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, həqiqətən də sintaksisin tədqiqat obyektini barədə dilçilər arasında fikirbirliyi yoxdur. Bizə gəldikdə, qeyd etməliyə ki, bu məsələdə biz ikinci qrup dilçilərin, yəni sintaksisin tədqiqat obyektinin həm söz birləşməsi, həm də cümlə olduğunu qəbul edən dilçilərin fikri ilə razılaşıırıq. Buna müvafiq olaraq da həmin kitabın sintaksis bölməsində həm söz birləşməsindən, həm də cümlədən bəhs edəcəyik.

Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər dildə iki və daha artıq sözün attributiv əlaqə zəminində birləşməsindən əmələ gələn, düzəldilən dil vahidi söz birləşməsi adlandırılır. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, hər hansı bir dildə iki və daha artıq sözün hər cür, necə gəldi birləşməsi söz birləşməsi hesab edilə bilməz. Konkret dildən asılı olmayaraq, iki və daha artıq sözün birləşməsi o zaman söz birləşməsi adlandırılı bilər ki, belə dil vahidlərində iki şərt ödənilmiş olsun:

1) iki və daha çox sözün birləşməsi nəticəsində alınmış dil vahidinin, yəni söz birləşməsinin malik olduğu nominativ mənə həyat həqiqətlərinə uyğun gəlsin, onlara zidd olmasın. Məsələn, ingilis dilində işlədilməsi təbii və mümkün olan aşağıda verilmiş söz birləşmələrində olduğu kimi: *a beautiful woman - gözəl qadın; an ugly woman - çirkin qadın; a quiet child - sakit uşaq; a naughty child - dəcəl uşaq; a hot weather- isti hava; a cold weather - soyuq hava; an interesting novel - maraqlı*

roman; a dull novel - maraqsız roman; very easy - çox asan; very difficult - çox çətin; playing children - oynayan uşaqlar; sensible decision - ağıllı qərar; our proposal - bizim təklifimiz; the rays of the sun - günəşin şüaları; military dictator - hərbi diktator; a man of character - xarakteri olan adam; domestic animals - ev heyvanları; apple orchards - alma bağları; a shortened story - qısaldılmış hekayə; oral examination - şifahi imtahan; spring onion - göy soğan; electric lamp - elektrik lampası; his coming - onun gəlməsi; to write a letter - məktub yazmaq; a fantastic opportunity - fantastik imkan və s.

Yuxarıda müasir ingilis dilindən misal olaraq verilmiş söz birləşmələri və onların Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi göstərir ki, bu dil vahidlərinin malik olduğu nominativ mənə həyat həqiqətlərinə əsla zidd deyil. Zira həqiqətdən də qadının gözəli də olur, çirkinidə də, uşağın sakiti də olur, dəcəli də, hava isti də olur, soyuq da və s. Lakin ingilis dilində formal olaraq aşağıdakı kimi söz birləşmələri düzəltmək olar, məsələn: *black sun - qara günəş; salty sugar - duzlu qənd; edible novel - yeməli roman; drinkable table - içməli stol; playing stone - oynayan daş; walking trees - gəzən ağaclar* və s.

Məsələyə formal qrammatik cəhətdən yanaşsaq, şübhəsizdir ki, bu tərkibləri də söz birləşməsi adlandırmaq olar. Çünki yuxarıda verilmiş söz birləşmələri kimi, bunlar da iki sözün birləşməsindən ibarətdir. Amma bu birləşmələri söz birləşməsi adlandırmaq əsla mümkün deyil. Zira onların malik olduğu nominativ mənə obyektiv həqiqətlərə uyğun gəlmir, yəni təbiətdə nə *qara rəngli günəş*, nə *duzlu qənd*, nə *yeməli roman*, nə *içməli stol*, nə *oynayan daş*, nə də *gəzən ağaclar* mövcuddur.

2) Dildə iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət olan vahidləri söz birləşməsi adlandırmaq üçün vacib olan şərtlərdən ikincisi isə söz birləşmələrinə daxil olan sözlərin dilə xas olan dil qəlibləri (patterns) əsasında sıralanması və onların müəyyən sintaktik əlaqə zəminində birləşməsidir. Məsələn, müasir ingilis dilinə xas olan və atributiv əlaqə zəminində formalaşan söz birləşmələrinə xas olan qəliblər bunlardır: *təyin edən söz+təyin olunan söz* (1) və ya *təyin olunan söz+təyin edən söz* (2), məsələn:

(1) *beautiful landscape - gözəl mənzərə; edible berries - yeməli giləmeyvə; decisive decision - qətiyyətli qərar; sensible proposal - ağıllı təklif; sleeping child - yatan uşaq* və s.

(2) *a decision sensible - ağıllı təklif; water to drink - içməli su; a man alive - diri (yəni yaşayan) adam; a letter from my friend - dostumdan məktub; a captain of the team - komandanın kapitanı* və s.

Yuxarıda verilmiş söz birləşmələrinə xas olan qəlib, yəni sözlərin vahid tərkibində başqa cür sıralanması müasir ingilis dili üçün məqbul hesab edilə bilməz. Məsələn, *a beautiful woman* əvəzinə adi vəziyyətdə *a woman beautiful* və ya *a letter from my friend* əvəzinə *from my friend a letter* demək mümkün deyil. Bu qaydada söz birləşməsi işlətmək müasir ingilis dili üçün məqbul hesab edilə bilməz.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, sözlərin hər cür birləşməsi söz birləşməsi adlandırılıla bilməz. Sözlərin ancaq məntiqi və qrammatik əsasda formalaşan birləşməsinə söz birləşməsi demək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1993, 590 s.
2. Musayev O., et al. A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı: Qismət, 2009, 552 p.
3. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-qərb, 2007, 424 s.
4. <https://www.languagehumanities.org/what-is-an-adverbial-modifier.htm>
5. Azar B., Hagen S. Basic English Grammar Student Book. UK: Pearson Education, 2021, 544 p.
6. Azar B., Hagen S. Understanding and using English Grammar. Oxford: Oxford University Press, 512 p.
7. DiGiacomo M. The English Grammar workbook for adults. Britain: Rockridge Press, 2020, 208 p.
8. McLendon L. The Perfect English Grammar workbook. UK: Zephyros Press, 2017, 214 p.
9. Hüseyn M. Seçilmiş əsərləri. İkinci cild. Bakı: Azərənəşr, 2005, 312 s.
10. İbrahimov M. Gələcək gün. Bakı: Azərənəşr, 1949, 753 s.
11. http://anl.az/el/v/vs_se5-3.pdf
12. <https://www.languagehumanities.org/what-is-an-adverbial-modifier.htm>
13. <https://www.ef.com/wwen/english-resources/english-grammar/adverbs-manner/>
14. <https://learnenglish.britishcouncil.org/grammar/english-grammar-reference/adverbials-manner>

İrada Nadir Sardarova
Azerbaijan University of Languages

SIMPLE SENTENCES WITH ACTANTS IN MODERN ENGLISH **Summary**

The article deals with the variability of simple sentences with actant content in modern English. The sentence is presented as an important factor for communication. It is noted that for language to be a means of communication, there must be a sentence. Because in order to communicate, it is necessary to make a sentence. Any sentence has an actant. Actants are generally accepted as words added to the verb. A verb expresses an action or state. Actants are entities or things that take part in the action, that is, the auxiliary means used when the verb performs any action can be considered as actants. In linguistics (valency grammar), a noun phrase that acts as an agent of the main verb of a sentence is called an actant. Any part of

speech used in a sentence is an actant. Actants are considered elements that help reveal the meaning of the action or situation represented by the verb.

Key words: *actant, simple sentence, valence, auxiliaries, noun phrase, action*

Сардарова Ирада Надир гызы
Азербайджанский Университет Языков

ПРОСТЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С АКТАНТАМИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье рассматривается вариативность простых предложений с актантным содержанием в современном английском языке. Предложение представлено как важный фактор общения. Отмечается, что для того, чтобы язык был средством общения, должно существовать предложение. Потому что для того, чтобы общаться, необходимо составить предложение. В любом предложении есть актант. Актанты обычно считаются словами, добавляемыми к глаголу. Глагол выражает действие или состояние. Актанты – это сущности или вещи, принимающие участие в действии, то есть актантами можно считать вспомогательные средства, используемые при выполнении глаголом какого-либо действия. В лингвистике (валентной грамматике) именное словосочетание, выступающее в качестве агента главного глагола предложения, называется актантом. Любая часть речи, используемая в предложении, является актантом. Актанты считаются элементами, которые помогают раскрыть смысл действия или ситуации, представленной глаголом.

Ключевые слова: *актант, простое предложение, валентность, вспомогательные средства, именное словосочетание, действие*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2024

Rəyçi: fil.f.d., dosent Cəmil Babayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur